

ANADOLU’NUN İLK KÜTÜPHANELERİ

ALKAN, Nazlı*
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Yaklaşık MÖ 3000’lerden itibaren insanların ürettiği ilk yazılı belgeler, bilgi ve iletilerin başka yerlere aktarılmasını kolaylaştırmış ve varolan kültür, bilgi birikimi ve geleneğin sonraki kuşaklara aktarılmasını mümkün kılmıştır. Dayanıklı kil tabletler insanlık belleğinin ilk bölümünü oluşturmaktadır. Kil tabletleri topluca koruma gereksinmesi, önce arşivlerin, sonra kütüphanelerin oluşmasına yol açmıştır. Kütüphaneler, tarihin başlangıcından beri, uygarlığın belgelerini koruyarak insanlık belleği olarak hizmet etmişlerdir. Anadolu kütüphaneleri en eski örnekler arasındadır. Varolan bilgiyi kil tabletlere yazma, çoğaltma, onları belli bir düzen içinde koruma ve erişimi mümkün kılma gibi esaslara dayanan eski Mezopotamya geleneğinin akışı, MÖ II. binlerde Anadolu’ya ulaşmış, özellikle Hitit arşiv-kütüphanelerinin oluşumunda etkili olmuştur. Bu çalışmada, Anadolu’nun ilk kütüphaneleri tanıtılmış; en dikkate değer örnek olan Hitit Boğazköy kraliyet arşiv-kütüphanesi üzerine odaklanılarak Anadolu’nun, insanlık bilgi birikimi ve belleğinin oluşumuna ilk önemli katkılarda bulunan ve ilk kütüphanecilik uygulamalarına tanıklık eden coğrafyalardan biri olduğu gösterilmiş ve Hitit kâtiplerinin önemli çabaları vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İlk Mezopotamya arşivleri/kütüphaneleri, ilk Anadolu arşivleri/kütüphaneleri, Hitit Boğazköy kraliyet arşiv-kütüphanesi, Hitit kâtipleri, yazı, kil tabletler.

ABSTRACT

The first written records produced by human beings from ca. 3000s BC facilitated to transfer information and messages to other places and also enabled to transmit the existing culture, the knowledge base and the tradition to next generations. Lasting clay tablets became an early part of the memory of mankind. Need for collecting together and preserving the clay tablets caused the formation of the archives, then the libraries. Libraries have served as the memory of mankind by preserving the records of civilization since the beginning of history. Anatolian libraries are among the earliest examples. The stream of the old Mesopotamian tradition, which was based on writing the existing knowledge on clay tablets, copying and preserving them in a given

* A.Ü., DTCF, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü. e-posta: nazlialkan2001@yahoo.com.

arrangement and making access possible, reached to Anatolia in IInd millenium BC and effected the formation of Hittite archive-libraries particularly. The present paper introduces the earliest libraries of Anatolia; demonstrates that Anatolia is one of the geographical parts of the world where early considerable contributions to the formation of knowledge base and the memory of mankind achieved and the early practices of librarianship are witnessed –by focusing on the Hittite Boğazköy royal archive-library, the most noticeable example–, and emphasizes the importance of the Hittite scribes.

Key Words: Earliest Mesopotamian archives/libraries, Earliest Anatolian archives/libraries, Hittite Boğazköy royal archive-library, Hittite scribes, writing, clay tablets.

GİRİŞ

İnsanlar yaklaşık olarak MÖ 3000’lerden itibaren gelenek, tarih, bilim, dil, din ve kültürlerini yazılı belgeler yoluyla korumak ve gelecek kuşaklara aktarmak için çaba harcamışlardır. Bilinen en eski kalıcı yazılı belgeler olan kil tabletler insanlık belleğinin ilk bölümünü oluştururken, bunların belli bir düzen içinde korunması ve istendiğinde erişilmesi gereksinmesi, arşiv ve kütüphane geleneğinin doğmasına neden olmuştur. Böylece arşiv özelliği taşıyan ilk kütüphaneler, kayıtlı belge ile başlayan tarihin doğuşundan itibaren uygarlığın kayıtlarını koruyup düzenleyerek insanlık belleği olarak hizmet vermeye başlamışlar, ait oldukları toplumlarda bilginin hatırlatıcısı olmuşlar, uygarlığın ve kültürün gelişiminin temel unsuru hâline gelmişlerdir (Tolzmann, 2001; 1). Çağlar boyunca insanlık belleğinin ve bilginin korunmasını, gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlayan kütüphanelerin en eski örnekleri arasında Anadolu’da MÖ II. binlerde kurulanlar da vardır. Hitit döneminin kil tabletlerden oluşan ilk arşiv nitelikli kütüphaneleri, doğaları, özellikleri, içerikleri, düzenlenmeleri ve erişim olanakları sağlamaları açısından, uygarlık, kültür ve kütüphane tarihinde özel ve önemli bir yere sahiptir. Hitit başkenti Hattuşa’da (Boğazköy) arkeologlar tarafından yapılan kazılarda, birbirine yakın farklı yerlerde toplu hâlde bulunan kil tabletlerin farklı arşiv veya kütüphanelere mi, yoksa tek bir arşiv veya kütüphaneye mi ait oldukları üzerinde durulmuş, sonunda tabletlerin Hitit kraliyet arşiv-kütüphanesine ait oldukları belirlenmiştir. Hem arşiv hem kütüphane niteliği taşıdığı anlaşılan bu arşiv-kütüphane, Anadolu’nun bugüne kadar bilinen ilk kütüphanesi olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmada Hitit Boğazköy kraliyet arşiv-kütüphanesine ağırlık vererek, Anadolu’nun ilk arşiv veya kütüphanelerini kökenlerine inerek değerlendirmek ve bu oluşumlar kanalıyla Anadolu’nun insanlık belleği ve bilgi birikiminin oluşmasına ilk ve önemli katkılarda bulunan, aynı zamanda ilk kütüphanecilik uygulamalarına tanık olan coğrafyalardan biri olduğunu göstermek amaçlanmıştır.

Hitit arşiv veya kütüphanelerinin gerçek değerlerini belirleyebilmek için kökenlerine inmek, hatta yazının bulunmasından önceki çağlara uzanmak

gerekir. Bu çağlarda insanların iletişim ve bilgi aktarımını ne şekilde sağladıklarına ışık tutmak, yalnızca, insanlık tarihinde yeni bir çığır açan yazının ve en eski kalıcı yazılı belgeler olan kil tabletlerin önemini vurgulamak açısından değil, bu tabletlerin belli bir düzen içinde korunmasını, onlara erişilmesini sağlamak üzere oluşturulan ilk arşiv veya kütüphanelerin önemini ortaya koymak için de gereklidir. Böyle bir aydınlatma, Hitit arşiv veya kütüphanelerinin de aralarında yer aldığı ilk oluşumların varoluş nedenlerini açıklığa kavuşturmada yardımcı olacaktır.

Yazının bulunmasından önceki çağlarda konuşulanlar ve düşünülenler kalıcı olamamıştır. Doğal olarak, aynı mekânda, aynı anda birlikte olan ve birbirleriyle konuşan iki veya daha çok kişi ortak bir algılama alanı oluştursalar da, konuşmaların ve sözcüklerin sesleri uçucudur, keza düşünülenler de unutulabilir. Yazının bulunmasından önce, konuşulanlar ve düşünülenler, konuşan ve düşünenlerin yalnızca belleklerinde devam edebilmiş, özellikle konu, korunması gereken bir bilgiyi içerdiğinde, bu bilginin mekân ve zaman boyutlarını aşarak başkalarına aktarılması bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Bu soruna çözüm getirmek, düşünülen veya konuşulanan bilgiyi barındıran içeriğinin eriyip gitmesini önleyebilmek, mekân ve zaman boyutlarını aşarak bilginin canlılığını koruyabilmek ve sürekliliğini sağlayabilmek için birtakım olanaklardan yararlanmak gerekmiştir. Bilginin ve iletilerin değişik uzak yerlere aktarılması sorunu, mükemmel bir belleğe sahip olan ulakların kullanımı yoluyla çözülmüştür. Bilginin aktarılmasında mekân sorununun çözümü bu yolla sağlanabilmiştir. Ancak, doğal olarak, ulakların kullanımının tarihsel boşluğu kapatması ve zaman sorununu çözmesi mümkün değildir. Bilginin aktarılmasında zaman sorununun çözümü birtakım ritüellerin uygulanmasına bulunmuştur. Ne var ki, toplumun varolan kültür, bilgi birikimi ve geleneğinin sonraki kuşaklara sürekli olarak aktarılabilmesi için kalıcı kılınan bu ritüeller, yine belleğe dayalı olma niteliklerini korumuşlar, kültür, bilgi birikimi ve geleneğin aktarımını sağlamada uzmanlaşmış kişilerin, özellikle rahip, şaman ve ozanların belleklerinin gücüne bağlı olarak kuşaktan kuşağa sürdürülmüşlerdir. Aynı mekânda ve zamanda birlikte bulunan konuşmacı ve dinleyiciler arasındaki konuşmanın içeriğinin ve düşünenlerin fikirlerinin yok olup gitmesini önlemede bir sonraki aşama, bellek yerine yazıyı kullanmak olmuştur. Yazının önemi, görülebilir işaretler yoluyla sesin uçuculuğunu gidermesinde, fikirlerin eriyip gitmesini önlemesinde yatmaktadır. Yazının bulunmasıyla birlikte, bilginin aktarılması için belleklerin zorlanmasına gerek kalmamıştır. Artık konuşan ve dinleyenlere benzemeyerek, yazarlar ve okuyanlar aynı mekânda, aynı anda ve ortak bir algılama alanında birlikte bulunmak zorunda değillerdir. Sözlü, sesli, işitsel aktarımın yerini alan görsel işaretler bilgi aktarımını kolaylaştırmıştır (Jochum, 2004; 36-37). “Embriyo yazı” adı verilen, resimsel özellikler taşıyan, imge, sembol ve işaretlerden oluşan ilk yazı, duygu ve düşüncelerini aktarabilmek için her çeşit hüner ve yöntemi kullananlar sayesinde geliştirilebilmiştir. İnsan aklının en değerli ürünlerinden biri, belki de

birincisi, tarihin ve uygarlığın başı sayılan yazı, Baysal (1992; 18)'in ifadesiyle "...ağızdan ağza çıkan seslerin, dolayısıyla sözcüklerin, gözle görülebilen, elle dokunulabilen işaretler hâlinde biçimlendirilmesi...kulak ve jest yardımı olmadan belirli değerdeki şekillerin aracılığı ile dilin anlatımını olanaklı kılan biricik araçtır". Karasu (2006a; 46)'ya göre "Yazı, insanların, konuşma dışında duygu, düşünce ve isteklerini anlatabilmek için başvurdukları, belli işaretler ile işaret sistemlerinden oluşmuş kalıcı bir anlatım aracı olarak yorumlanabilmektedir". Yazı hem bilginin ve iletilerin başka yerlere aktarılmasında hem de varolan kültür, bilgi birikimi ve geleneğin korunarak sonraki kuşaklara aktarılmasında devrim yaratan, insanlık tarihinde zaman ve mekân sınırlılıklarını aşarak iletişim ve bilgi aktarımında çığır açan bir araç olmuştur. Bilginin kaydedildiği ortamların maddî olarak doğuşu, gelecek kuşaklara aktarılacak olan bilgi birikimi ve geleneğin görülebilir olmasını sağlamış, sonraki kuşaklar geçmişin bilgisiyle ilişki kurabilmişlerdir (Jochum, 2004; 37).

Görülebilen, iletilebilen, uzaklık sorununu ortadan kaldıran bu yazılı geleneğin ilk düzeyi kil tablet, ikinci düzeyi ise kütüphanedir (Jochum, 2004; 38). Kütüphane, arşivsel niteliği ile ilk varolduğu günden beri, insanlığın bilgi bütünüünün ve geleneğinin hatırlatıcısı, yazılı hâle getirilmiş insanlık belleğinin sunucusu olmuştur. Yazılı belgelerin artan ekonomik ve kültürel ilişkiler sonucunda çoğalmaya başlaması, onların korunup saklanmaları gerektiğini gündeme getirmiş, böylece arşiv ve kütüphanelerin ortaya çıkması zorunlu olmuştur (Yıldız, 1985; 8). Çakın (1986; 12)'a göre, uygarlığın ilk dönemlerinde oluşturulan kütüphaneler, bilgi kaynakları zamanlarının koşullarında büyük zahmetlerle hazırlandıkları, dolayısıyla az bulunur oldukları için, onların korunup saklanmalarına çok önem vermişlerdir. Bilgi kaynaklarının korunup saklanması kütüphanelerin tarih boyunca önem verdikleri, günümüzde de önemsemek zorunda oldukları bir yükümlülüktür. Ne var ki, kütüphanelerin geleneksel işlevlerinden sayıp önemsedikleri bu koruyup saklama eylemi uygarlığın hiçbir döneminde onların nihaî amacı olmamıştır. Öyle olsaydı kütüphanelerin müzelerden farkı olmazdı. Bilgi kaynaklarının korunup saklanması, yakın veya uzak gelecekte kullanımlarını olanaklı kılmak içindir. Geçmiş kuşakların fikir ürünlerini sonraki kuşaklara iletebilmek için koruyup saklama, kullanımlarını amaçladığı ölçüde anlam kazanır. O hâlde, insanlık belleğini koruyarak, uygarlığın kayıtlarını toplayıp düzenleyerek, kayıtlı bilgiyi gereksinme duyanların yararına sunma, kütüphanenin temel varoluş nedenidir. İnsanlığın fikir ürünlerini toplama, koruma, düzenleme ve bilgiye gereksinme duyanların yararına sunma, yani bilgi kaynakları ile bilgiye gereksinme duyanlar arasında aracılık işlevini yürütme ve insanlık belleği olarak hizmet verme misyonu, kütüphanenin oluşturulduğu ilk günden beri değişmemiş, önce Mezopotamya, sonra Hitit uygarlıklarında ve başka uygarlıklarda başlayıp çağlar boyunca çeşitli coğrafyalarda sürdürülerek bugüne

aktarılmıştır. Anadolu toprakları kütüphanenin ilk gelişim sürecinin bir bölümüne tanık olmuştur.

İlk Yazılı Belgeler, Arşivler ve Kütüphaneler

Potts (2004; 19-20; 2006; 36)'a göre Güney Irak'ta, bugün "Varka" denilen antik Sümer kenti Uruk'ta kil tabletler üzerine yazılı arkaik metinlerin, dünyada bugüne kadar bulunan en eski yazılı belgeler oldukları kabul edilmektedir. 20. yüzyılın başlarında bulunan bu metinlerin kesin yazılış tarihleri hâlâ tartışma konusu olmakla birlikte yaklaşık MÖ 3400-3000 (Potts, 2004; 20; 2006; 36) veya MÖ 3200-2800 (Karasu, 2006a; 46) arasını kapsayan geniş zaman aralığına ait oldukları belirtilebilir. Yazının Güney Mezopotamya'da geniş bir alanda değil, özellikle Uruk'ta icat edildiği söylenmektedir. Bir Sümerolog olan Powell (1981; 422)'a göre yazı, belirsiz bir yazıcılar grubu tarafından değil, *Literatus Sumericus Urukeus* adlı tek bir mucit tarafından icat edilmiştir. Son yıllarda birçok uzmanın vurguladığı gibi, MÖ IV. binin sonlarında genişliği ve büyük bir olasılıkla nüfus yoğunluğu açısından bölgedeki kent merkezlerini geride bırakan Uruk'ta, yazının bulunmasına zemin hazırlayan önkoşulların varolduğuna dair net kanıtlar vardır. Sümerler tarafından icat edildiği bilinen ilk yazı, sonradan çivi yazısı hâlini alarak bütün Yakındoğu'nun ifade aracı olmuştur.

İnsanların tanrılara ait toprakları onlar adına işlemeleri, tanrının evi olan tapınağın onun hizmetkârları, yani ruhban sınıfı tarafından yönetilmesi gerektiği doğrultusundaki kurgular, toplumsal tabakalaşma yaratmakla kalmayıp geniş bir tarım kesiminin ve dağıtımlı bir ekonominin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Üretim ile çalışanlara pay verilmesi biçimindeki dağıtım arasında bir bağlantı noktası kurma gereği, aritmetik ve cebir hesaplamalarının yapılmasını gerektirmiş, böylece yazı, hesaplamayla ilgili bir probleme çözüm bulmak gibi basit bir nedenden doğmuştur (Potts, 2004; 20; 2006; 37). Ödemeleri kayıt altına alma gereği duyulması ve toplumun ekonomisini geliştirme gereği duyacak bir düzeye gelmiş olması, yazının ekonomik bir araç olarak icat edilmesine yol açmış ve ilk metinler ekonomiye ilişkin işlemlerin kayıtları şeklinde ortaya çıkmıştır (Jochum, 2004; 37). Efsane, destan, ilâhî ve tarihsel olayların, ayrıca kraliyet propagandasının kayıtlarını tutmak hemen bunu izlemiştir. Ekonomiye ilişkin metinlere hemen eşlik eden bir başka oluşum da farklı alanlara ait sözcüklerin listeleridir; unvanlar ve meslekler, metal ve seramik nesnelere, dokumalar, kentler, çeşitli hayvan ve bitki isimlerine ait listeler yazılmıştır. Aritmetik ve cebir hesaplarıyla birlikte bu sözcük listeleri yazı yazma geleneği ve eğitiminin belkemiğini oluşturmuştur (Potts, 2004; 20; 2006; 37).

Ortaya çıkan bilginin kil tabletler üzerine yazılmasının nedeni, bilgiyi belgelendirmek, koruyarak unutulmamasını sağlamak, hatırlanmasına yardımcı olmak, ilerdeki kullanımına olanak tanımak, toplumun varolan bilgi, kültür ve

geleneğini geleceğe aktarmak olmuştur. Bu anlayış bilgiyi barındıran kil tabletleri toplu olarak saklama ve koruma gereksinmesini ortaya çıkarmıştır.

Potts (2004; 21, 30; 2006; 37-38, 48)'a göre arşivleme geleneğinin MÖ IV. binde yazının bulunmasıyla eşzamanlı olarak doğduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Yakınoğu'da yazının icat edilmesiyle birlikte bir kayıt altına alma, belgeleme, arşivleme geleneği belirmiştir. Sümerlerin Uruk'ta bulunan, üzerlerinde resim, imge, sembol, işaret ve sayıların yazılı olduğu, sayısı yaklaşık olarak 4.500'ü bulan kil tabletleri belirlenemeyen bir zaman dilimi içerisinde, olasılıkla birkaç kuşak boyunca arşivlenerek saklanmışlardır. Aralarındaki ekonomik metinler güncelliklerini yitirmelerine rağmen korunmuşlardır. Bununla birlikte, eski Uruk metinlerinin nasıl depolandıklarına dair bir bilgimiz yoktur. Arşivleme geleneğine ait ilk bilgi MÖ III. binin ortalarına aittir (MÖ 2600-2400); tabletlerin sistematik olarak depolandıkları, Suriye Fara'daki (eski Şurupak) "tablet evi" ve Tell Mardikh'teki (eski Ebla) kraliyet sarayında bulunan L. 2769 numaralı odayla kanıtlanmaktadır. Bu oda metinlerin depolandığı, gerektiğinde başvurulup incelendiği asıl arşiv odasını temsil ederken, bitişindeki L. 2875 numaralı oda, daha çok, kâtiplerin yeni metinler yazdıkları bir yazım odası gibi görünmektedir. Bu durum, Mezopotamya tarihinin başlangıcından beri bilginin depolanması ve yazma-çoğaltma etkinliğinin birlikte yürütüldüğünün bir kanıtı olarak gösterilmektedir. Tablet koleksiyonlarında yönetsel ve ekonomik kayıtların, öğretici uygulama metinlerinin vb. bulunması, kâtiplik eğitiminin süregiden günlük yönetimle birlikte yürütüldüğünü, kopyalanmaya değer metinlerin öğrenciler tarafından kopyalandıktan sonra saklanıp korunduğunu akla getirmektedir.

Eski Mezopotamya arşiv odası, kuşkusuz, genel anlamda kütüphanenin tarihi bakımından ilgi çekicidir. Resmî ve devlet yönetimiyle ilgili belgelerden oluşan arşive karşılık, kütüphanenin daha çok insanların düşünce etkinliklerinin ürünlerini içerdiği bilinir. Eski Mezopotamya'da "arşiv" ve "kütüphane" kavramları kesin çizgilerle ayrılmış değildir (Yıldız, 1985; 8); çünkü tablet koleksiyonları yönetimle ilgili kayıtlar; kontratlar; alım-satım belgeleri; iş mektupları; ekonomik kayıtlar yanında efsane, destan, ilahi, tarihsel olaylara ait metinler; çeşitli nesne, meslek, unvan ve kişilere ait sözcük listeleri; dua, ritüel, büyü, fal ve kehanet metinleri; tıbbî reçeteler; yasalar; öğretici uygulama metinleri gibilerini de içerebiliyordu. Aralarında edebî değer taşıyanları da vardı. Mezopotamya'daki hem arşiv, hem kütüphane niteliği taşıyan, özellikle saraya ve tapınağa bağlı oluşumları "arşiv-kütüphane" olarak tanımlamak ve bunları ilk örnekler olarak ele almak doğru olur. Çeşitli yazarlar (Otten, 1961; 202-203; Yıldız, 1985; 10-11, 14, 17-21; Baysal, 1992; 31; Casson, 2001; 2-4; Karasu, 2001; 248; Tolzmann, 2001; 2-3; Potts, 2004; 21-22; 2006; 38-39) Eski Mezopotamya toplumsal koşullarında birçok antik kentte doğan bazı arşiv-kütüphanelerden ve bunların birtakım özelliklerinden söz etmektedirler.

Yukarıda verilen bilgi, tablet koleksiyonlarını bir düzen içinde koruyup saklayan eski Mezopotamya arşiv-kütüphanelerinin, Asur kralı Assurbanipal'ın (MÖ 668-626) kurduğu dünyanın ilk kütüphanesi olarak bilinen Ninive'deki (Koyuncuk) kütüphanesinden çok daha önce gelişmiş olduğunu göstermek için yeterlidir. Esasen bu kütüphane, eski Mezopotamya yazı yazma, kopyalama ve arşiv-kütüphane oluşturma geleneğinin akışının bir ürünüdür.

İyi yetişmiş kâtiplerin birbirini izleyerek kuşaklar boyunca hizmet ettiği, toplumda varolan bilgiyi kayıt altına alma, yazı yazma, kopyalama, yazılan belgeleri bir düzen içinde koruyup saklama ve erişilmesini olanaklı kılma gibi esaslara dayanan eski Mezopotamya geleneğinin akışı, MÖ II. binler Anadolu'suna kadar uzanmıştır. Mezopotamya geleneği Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda (yaklaşık MÖ 1950-1700) Kayseri yakınındaki Kültepe/Kaniş'te, MÖ 1650'lerden sonra da Hitit topraklarında kurulan arşiv-kütüphanelerin ortaya çıkışında etkili olmuştur. Asurlu tüccarların ticaret yapmak üzere geldikleri Kaniş'te bir arşiv-kütüphanenin bulunduğu, burada yere gömülü küpler içerisinde, yapının bodrum katlarında ve zemininde büyük gruplar hâlinde ele geçen eski Asur çivi yazılı kil tabletlerle kanıtlanmaktadır. Tabletlerin büyük bölümünün içerdiği konular, burasının yalnızca bir arşiv olduğu kanısını uyandırmıştır. Bulunan belgeler arasında kent yönetim şeklini ve komşularıyla siyasal ilişkilerini, sürdürülen ticarî ve ekonomik ilişkileri içerenler olduğu gibi, tarih, büyücülük, aile hukuku ve ekonomisi, toplumun yapısı ve dili hakkında bilgi verenler ile yıllıklar ve mektuplar da vardır (Yıldız, 1985; 11-12). Koleksiyonun içeriği bu yerin bir arşiv-kütüphane olduğunu düşündürebilirse de yaygın görüş, bir arşiv olduğu yönündedir.

Hitit, özellikle Boğazköy arşiv-kütüphanelerinin nasıl bir uygarlık düzeyinde oluştuğunu belirleyebilmek için Hitit uygarlığı hakkında kısa bir bilgi vermekte yarar vardır.

Hitit Uygarlığı

Hititler, MÖ 1680-1190 yıllarında büyük bir uygarlık kurmuşlardır (Karasu, 2006b; 1). Hitit uygarlığı temelde, Erken Dönem (MÖ 1700'ler), Eski Krallık Dönemi (MÖ 1680'ler-1400'ler) ve Yeni Krallık/İmparatorluk Dönemi (MÖ 1400'ler-1190'lar) olarak üç döneme ayrılır (Hititler, 2006; 14-15). Hitit Devleti yaklaşık MÖ 1190'larda yıkıldıktan sonra Anadolu'nun İç Güney ve Güneydoğusu'nun bazı kısımlarında ve Kuzey Suriye bölgelerinde, yaklaşık MÖ 700'lere kadar yaşayan Geç Hitit Devletleri/Beylikleri ortaya çıkmıştır. Hititlerin Anadolu'ya hangi tarihte, nereden göç ettikleri, ya da göç edip etmedikleri kesin olarak belirlenememiştir (Karasu, 2006b; 1-2).

Hititler Mezopotamya'da kullanılmakta olan eski Babil tarzında bir hece yazı sistemiyle yazılan çivi yazısını kendi dillerine uygulayarak kullanmışlardır (Karasu, 2006b; 4). Gerçi Anadolu, çivi yazısıyla Hititlerden önce, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda (yaklaşık MÖ 1950-1700) karşılaşmıştır. Anadolu'ya

ticaret yapmak üzere gelen Asurlu tüccarların kullandıkları çivi yazısı Anadolu’da bir süre kullanıldıysa da MÖ 1700’lerde buradaki önemini kaybetmeye başlamıştır. Hititlerin kullandığı eski Babil yazı tarzının Kuzey Suriye yoluyla Anadolu’ya girdiği düşünülmektedir (Hititler, 2006; 18). Hitit metinlerinde “Neşa kentinin dili” olarak geçen Kayseri Kültepe/Kaniş dilinin, Hititçe olduğu bilimsel olarak onaylanmıştır. Hitit öncesi Anadolu halkının buluşu olarak semboller şeklinde ortaya çıkan, daha sonra bir yazı türü olarak gelişen ve Mısır hiyeroglif yazısından oldukça farklı olan bir hiyeroglif yazısı, Hititler tarafından çivi yazısının yanı sıra kullanılmıştır. Bu yazının MÖ II. binlerde Güneybatı Anadolu’ya yerleşen Luviler tarafından icat edildiği anlaşılmaktadır. Hititler Luvi hiyeroglifini kullandıkları gibi, Hititçe ile aynı dil ailesinden, yani Hint-Avrupa dil ailesinden olan Luvice’yi de kullanmışlardır. Çivi yazılı metinlerde kullanılan bir dil de, Hititçe ile bir dil akrabalığı olmayan Hurrice’dır. Güneydoğu Anadolu’nun bir kısmı, Kuzey Mezopotamya ve Suriye’de yerleşmiş olan Hurriler, Mezopotamya sanat, kültür ve geleneğinin Anadolu’ya aktarılmasında aracı rolü oynamışlardır. Çivi yazılı metinlere göre Hitit ülkesinin adı “Hatti”dir. Hititler kendilerinden önce Anadolu’da yaşayan Hatti ülkesinin adını değiştirmemişler, Hatti dili ve kültüründen etkilenmişlerdir. Hititler kendilerini “Hatti ülkesi halkı”, krallarını da “Hatti ülkesinin büyük kralı” olarak tanımlamışlardır. Zamanın diplomasi dili olan Akadçanın (Asur-Babil dili) da Hititler tarafından kullanıldığı Akadça kil tabletlerle kanıtlanmaktadır (Karasu, 2006b; 5-7, 11). Araştırmacılar, özellikle Boğazköy’de bulunan yukarıda değinilen çeşitli dillerde yazılmış olan çivi yazılı kil tabletleri inceleyerek Hititlerin kendilerine özgü sanat ve düşün çalışmalarına, maddî ve manevî değerleriyle, hukuk ve düzen anlayışlarıyla ne kadar gelişmiş bir uygarlığa sahip olduklarını ortaya çıkarmışlardır.

Eldeki bilgilere göre Hititler ekonomik yapılarını tarım ve hayvancılığa dayandırmışlar, vergi sistemlerini geliştirmişlerdi. Vergi, ürün ya da hizmet olarak da verilebiliyordu. Ticaret genellikle sarayın denetimindeydi ve saray adına çalışan tüccarlar tarafından yapılıyordu. Gelişmiş bir mutfak kültürleri olan Hititler, şarap, bira, yağ, parfüm üretiminde, boyama işleri, camcılık ve deri tabakalamada çağlarına göre ileri kimyasal teknolojileri kullanıyorlardı. Yün üretimi, dokuma teknolojisi ve maden işletmeciliğinde oldukça ileri düzeydeydiler. Hititler heykel sanatı ile sanat eserleri tasarım ve üretimini geliştirmişlerdi. Anıtsal heykeller yapar, tunç, demir, seramik sanat eserleri ve heykelcikler, altın ve gümüş ziynet eşyaları üretirlerdi. Kaya anıtları ve kabartmalarının Anadolu’daki gelişimine Hititlerin öncülük ettiği belirtilebilir. Tapınaklar ve surlar Hitit mimarîsinin en ihtişamlı örneklerindedir. Diğer taraftan, silâh, tarım araçları ve mühür yapımı da gelişmişti. Hititlerin düzenli bir orduya sahip oldukları, savaş teknolojisini geliştirdikleri, değişik savaş teknikleri kullandıkları belirlenmiştir. Ordunun en önemli gücü savaş araçları ve savaş arabalarıydı. Üzerinde önemle durulması gereken ise, Hititlerin inanç, tıp ve hukuk sistemleridir; çünkü bunlar Hitit kültürünün temel yapı taşlarındandır.

Özellikle, insanlar ve tanrılar arasındaki bağıllık anlayışı Hitit yaşam biçimini simgeler. Hititler toplumlarının bin tanrılı olduğunu metinlerde vurgulamışlardır. Tanrıların insanlar gibi yaşadıklarına inanmaktaydılar. Baş tanrıları Fırtına Tanrısı Teşub/Taru, baş tanrıçaları ise onun eşi Güneş Tanrıçası Hepat/Arinna idi. Ayrıca birçok tanrı ve tanrıçaları vardı. Hititler başlarına gelen tüm felâketlerin nedeni olarak tanrı veya tanrıçalarının öfkelerini görürler, öfkelenmemek için onlara sürekli yiyecek, içecek sundukları sıkı kurallara bağlı dinî törenler düzenlerlerdi. Hitit inanç sistemi şenlik/bayram, ritüel, dua, büyü, fal ve kehanetleri akla getirir. Günlerce süren çok çeşitli şenliklerin yılın belli dönemlerinde yapılmamasının tanrıların gazabına yol açacağı inancı yaygındı. Şenlik ve törenlerde kralın, kraliçenin, tanrı heykellerinin yer aldığı bir alayı, dinî merkezlerde müzisyen ve dansçılar ile halk karşılardı. Baş rahip olan kral, tapınağın tanrı heykelinin bulunduğu kutsal odasında dua eder, tanrıya yiyecek, içecek sunardı. Daha sonra tanrının onur konuğu olduğu ziyafet verilir, tanrı için kurbanlar kesilirdi. Kral, kraliçe, hanedan mensupları, yüksek rütbeli görevliler dışında hiç kimse tapınaklara giremiyordu. Halk dua sırasında dinleyici olarak orada bulunurdu. Şenlikler tanrılar için düzenlenen dinî tapınma törenleri iken, ritüeller genellikle kişilere özgü olurdu; kişilerin belli isteklerini yerine getirmek için yapılırdı. Katılımcıların istek, yakarış ve dualarına müzik ve dinî şarkılar eşlik ederdi. Ritüelleri deneyimli kişiler düzenlerlerdi. Büyücülük ve falcılık çok önem taşıyordu. Büyüler özellikle çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılıyordu. Hititlerde hastalıkların tanı ve tedavi yöntemlerinin ritüel, fal ve büyülerle iç içe olduğu görülür. Hastalıkların tanrıların ihmal edilmesinden, yapılan haksızlıklardan veya sorumlulukların yerine getirilmemesinden ileri gelen ilahî cezalar oldukları düşünülürdü. Hastalıklara karşı korunmak için Hititler, tanrıları memnun etmeye çalışırlar, hiyerarşik bir düzene bağlanmış sıkı kurallı törenler yaparlardı. Tedavi yapan kişiler hem büyü, hem de şifalı bitki karışımlarını yapabilen okuryazar insanlardı. Hekimler sarayda usta-çırak sistemine uygun bir eğitimden geçiyor ve hiyerarşik bir yapı içinde rütbe ve unvanlar alıyorlardı. Kadın hekimler daha çok ritüellerle iyileştirme yapıyorlardı. Hekimler ile “doğum yaptıran kişi”ler olan “haşava” unvanlı kadınlar, çoğu zaman kâhin, falcı, büyücü ve büyücü rahiplerle birlikte çalışıyorlardı. Diğer taraftan, Hititlerde adalet ve huzur çok önemliydi, bu nedenle gelişmiş bir hukuk sistemleri ve yazılı yasaları vardı. Krallar ülkeyi tanrı adına yönetir, yasaları tanrı adına yapar ve uygularlardı. 200 maddeden oluşan, 100’er maddelik iki gruba ayrılan Hitit yasaları insancıl bir yapıya sahipti. Suçlu bulunanlar genellikle tazminat cezası alırlardı. Bununla birlikte ölüm cezasını gerektiren bazı suçlar da vardı. Mahkemelerin yetkisini aşan konularda son karar, baş yargıç olan kral tarafından verilirdi. Kralın ya da kral adına yargıçlık yapan yüksek rütbeli görevlinin kararına karşı gelmek ölüm cezası gerektiren suçlardandı. Hitit toplumunda ufak adlî konuların ilk başta kentlerde ve kırsal kesimlerde yaşlılar ve önemli kişilerin oluşturduğu bir yönetici heyetin önüne geldiği tahmin edilir. Bu heyet adlî düzenin en alt

düzenini oluşturdu. Yazılı yasalar uygulanırken gelenek hukuku da göz ardı edilmezdi. Evlilik hukuku ve boşanmalarla ilgili ayrıntılı düzenlemeler vardı. Yasalarda kadın ve köle haklarının gözetilmesine, eşitlik ilkelerinin uygulanmasına önem verilirdi (Hititler, 2006; 27-124).

Hitit uygarlığının bütün bu özellikleri, doğal olarak kil tabletlere, dolayısıyla arşiv-kütüphane koleksiyonlarına yansımıştır.

Boğazköy Kraliyet Arşiv-Kütüphanesi

Avuç içi büyüklüğünde olanlardan yaklaşık 30 cm olanlarına kadar çeşitli büyüklüklerdeki arka yüzleri genellikle bombeli Hitit kil tabletleri (Baysal, 1992; 31), Anadolu'nun dışında Mısır ve Kuzey Suriye'de de bulunmuştur. Ancak en çok sayıda buldukları yer Anadolu topraklarıdır; Çorum Boğazköy'ün dışında, Hatay Tel Açana, Tarsus, Boğazköy'e çok yakın olan Alacahöyük, Yozgat Kerkenez Dağı Taşlık Höyük, Ankara Çankırı arasındaki İnandıktepe, Tokat Zile Maşat Höyük, Çorum Ortaköy, Sivas Şarkışla Kuşaklı ile Yıldızeli Kayalıpınar ve Samsun Viranşehir Oymaağaç tabletlerin ele geçtiği yerlerdir. Bulunan tabletlerin en büyük çoğunluğu Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndedir. Dünyanın çeşitli müzelerinde (British Museum, Louvre vb.) ve çeşitli kentlerimizin (İstanbul, Çorum, Boğazköy, Sivas, Tokat, Antakya vb.) müzelerinde yer alan tabletler de vardır (Karasu, 2006b; 7).

Hitit kil tabletlerinden oluşan, arşiv veya arşiv-kütüphane oldukları tartışılabilir olan oluşumların daha çok arşiv niteliği taşıdıkları görüşü yaygındır. Bu oluşumlardan biri, Hattuşa'ya bağlı Hitit merkezlerinden olan Maşat Höyük'te bulunmuştur. Höyüğün üçüncü yapı katındaki sarayın 19 odasından ikisinde toplu hâlde tabletler ele geçmiştir. 50 cm genişliğinde bir duvarla bölünmüş olan bu iki odanın bir saray arşivi olduğu düşünülmüştür. Tabletlerin daha çok, Hattuşa'da bulunan büyük kral ile onun bu küçük kentteki temsilcileri arasında sürdürülen yazışmaları; düşmanlar hakkındaki bilgileri; tarlaların, çeşitli yerlerdeki kişilerin, depolardaki değerli eşyaların, yiyecek ve içeceklerin listelerini içerdikleri görülmüştür. Din ve edebiyat metinlerinin bulunmaması, burasının daha çok bir arşiv olduğunu düşündürmüştür. MÖ 1400'lere tarihlendirilen bu arşivin tabletleri altındaki kömürleşmiş ağaç parçalarından, tabletlerin yanmış olduğu, yangından önce tahta zemin üzerindeki tahta raflara düzenli bir şekilde yerleştirildikleri anlaşılmaktadır (Yıldız, 1985; 13). Boğazköy'de bulunan arşiv-kütüphane ise, uzmanların genellikle görüş birliği içinde oldukları gibi, Anadolu'nun ilk ve en belirgin arşiv-kütüphanesidir. Aşağıda, Assurbanipal'in Ninive'deki kütüphanesinden yüzyıllarca önce oluşturulan, Hititlerin Boğazköy'de yaşadıkları dönemin tamamında var olduğu düşünülen bu arşiv-kütüphane üzerinde durulmuştur.

Boğazköy'de Hugo Winckler tarafından 1906-1913 arasında yapılan ilk resmî kazılar sonucunda büyük çoğunluğu kırık olan yaklaşık 10. 400 çivi yazılı tablet bulunmuştur. Winckler, bulduğu Akadça tabletlerden Boğazköy'ün, Hitit

İmparatorluğu'nun merkezi Hattuşa olduğunu ortaya koymuştur (Karasu, 2006b; 3). Büyük Kale'nin yamacındaki bu ilk buluntu yeri tabletlerin toplu olarak muhafaza edildiği esas yerlerden biridir. Winckler burada bir kraliyet arşivinin varlığından söz edebileceğini belirtmiştir. Büyük Kale'nin batı yamacındaki E binası ise depo yeri olarak gösterilmiştir. Bu binanın içindeki iki odada, özellikle birinde, büyük miktarda çok değerli tabletler bulunmuştur. İkinci büyük buluntu yeri aşağı şehirde I. tapınak alanındadır. Yeni tapınağı çerçeveleyen depolar içinde 10-12 numaralı odalar tabletlerin topluca bulunduğu yerlerdi. Özellikle büyük tapınağın 11 numaralı odasında, birer bütün hâlinde bulunan ve sıralandıkları açıkça belli olan tabletler vardı. Düzenli dizilmiş bu tabletler için, depoların üzerinde bulunan arşivdeki sıralarından yangın esnasında derinlere düştükleri şeklinde bir yorum getirilmiştir. Böylece bu buluntu yerinin evvelce tabletlerin saklandığı asıl yer olduğu iddia edilmiştir. Maşat Höyük'te olduğu gibi, burada da tabletlerin ateşe maruz kaldıklarını belli eden izler, tablet raflarının ve zeminin tahta olduğunun kanıtları olarak gösterilmiştir. Üçüncü buluntu yeri, K. Bittel yönetiminde 1931'de yapılan Boğazköy kazılarında ortaya çıkarılan Büyük Kale'nin güney köşesindeki büyük A binasıdır. Bu binadaki odalar birbirlerine bir çeşit koridorla bağlıydı. IV ve V numaralı odalar arasındaki duvar odaların en az iki kısma ayrıldıklarını ve aralarında bir bağlantı olmadığını gösteriyordu. Burada bulunan 3.000'den fazla tabletin yaklaşık 2.000'i V numaralı odadan çıkmıştır. Bunlar arasında en iyi durumda elde edilen tabletler vardı. Hiç şüphe yoktur ki MÖ XIV. ve XIII. yüzyıllardaki arşiv, A binası içinde bulunuyordu. Olasılıkla V numaralı oda arşivdi (Otten, 1961; 204-205). Yıldız (1985; 12-13) bu odaların bulunduğu alt katın arşivin deposu, üst katın ise esas arşiv olduğunun sanıldığını belirtmiştir.

Yukarıda değinilen kazı buluntuları Boğazköy'de arşiv-kütüphanelerin veya bir tek arşiv-kütüphanenin uzantılarının varlığına hak verdiren kanıtları ortaya çıkarmıştır. Tabletlerin Boğazköy'ün birden fazla yer ve yapısında bulunmasının nedenini Karasu (1998; 159) iki olasılıkla açıklamaktadır; ilk olasılık arşiv-kütüphane yapısının zamanla ihtiyacı karşılayamadığı için farklı yerlere taşınmış olabileceği, ikincisi ise belli dönemlerde görülen tahribatların, tablet koleksiyonlarının farklı yerlere dağılmasına neden olmuş olabileceğidir. Bu görüş farklı arşiv-kütüphanelerden çok, bir tek arşiv-kütüphanenin var olduğuna işaret etmektedir. Diğer taraftan, Boğazköy'de bugüne kadar yapılan kazılarda çoğu kırık parçalar hâlinde ele geçen yaklaşık 25.000 tablet bulunmuştur. Kırık parçalar üzerinde zaman içinde yapılan çalışmalarla parçalar birleşebilmekte, tablet sayısında değişimler olabilmektedir (Karasu, 1998; 150).

Boğazköy'de ilk kazılarda bulunan tabletler üzerinde çalışıldığında, bunların çeşitli konularda olduğu, ilk dikkati çeken husus olmuştur. Tabletlerin toplu hâlinde bulunması, önce burada bir kraliyet arşivinden söz edebileceğini akla getirmişse de, bu oluşumun yalnızca devlet yönetimine ilişkin tabletleri değil, sözlükleri, destan ve efsaneleri ve çeşitli konulardaki tabletleri de içerdiği

görülmüş ve sadece bir arşiv olmadığı anlaşılmıştır. Otten (1961; 208) burasının daha çok bir kraliyet kütüphanesi olduğu görüşündedir. Aslında bir kraliyet arşiv-kütüphanesi olduğunu destekleyen olgulardan biri de, Boğazköy tabletlerinin genellikle saray tarafından yazdırılmış olması, bunların Hitit halkıyla ilgili olmaktan çok, kral, kraliçe ve çevreleri ile saray ve tapınaklarda görevli kişiler vb. hakkında bilgi vermesidir. Halka ait bilgiler ise yasalardan ve arazi bağış belgelerinden öğrenilebilmektedir (Karasu, 2006a; 50).

Boğazköy tabletlerinin incelenip çözülmesi, bir yandan Hititler hakkında bilgilere ulaşılmasını sağlarken, bir yandan da arşiv-kütüphanede bulunan tabletlerin ne gibi bilgiler içerdiklerini ortaya çıkarmıştır. Çeşitli konularda yazılan tabletlerin toplu hâlde saklanması gereksinmesi sonucunda oluşan arşiv-kütüphane koleksiyonunda yer alan kaynaklar arasında kral yıllıkları; siyasal antlaşmalar; siyasal mektuplar; resmî yazışmalar; arazi bağış belgeleri; hukuk belgeleri ve yasalar; yönetimle ilgili veya dinî yönerge metinlerinin yanı sıra, mitolojik metinler; dinî metinler (dua metinleri, ritüel ve şenlik törenlerine ait metinler); fal, büyü ve kehanet metinleri; tıbbî reçete metinleri ve sözlükler vardır (Karasu, 1998; 149-150). Metinlerden bazılarının içerikleri hakkında birkaç noktaya değinilebilir. Örneğin sıkı kurallı dinî törenler, krallar tarafından düzenlenen yasa niteliğindeki yönerge metinlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu yönergelerde yer alan kurallar arasında, tapınak görevlilerinin tanrıya sunum sırasında uymaları gereken temizlik kuralları ve sunumların içeriğini belirleyen kurallar vb. vardır. Ayrıca şenlik metinlerinde, şenliğin tanımı, kutlama biçimi, şenlikte okunan dualar, kullanılan malzemeler, tüketilen yiyecek ve içecekler, yarışmalar, dans, müzik, şarkılar hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir. Diğer taraftan, dua metinlerinin büyük bölümü krallara aittir. Zamanla dua, fal ve büyü metinleri koleksiyonu oluşmuştur. Her büyü metninde büyüün geldiği yer ve büyü yapan kişinin adı yer almaktadır. Fal ve kehanet metinlerinde, fal rahiplerinin oluşturduğu komisyonlar tarafından titizlikle yapılan araştırma ve soruşturmaların sonucunda ortaya çıktığı varsayılan gerçekler yazılıdır. Hastalıklara fâl yoluyla tanı koymanın, hastalıkları büyü, şifalı bitkiler ve kocakarı ilâçlarıyla tedavi etmenin yol ve yöntemlerini gösteren reçete metinlerinde, hastalığın adı, belirtileri, rahatsız olan uzuvlar sıralanmıştır. İnşaat işleriyle ilgili belgeler arasında, inşaat sırasında yapılan bazı işlemlerden ve kullanılan malzemeden söz edenler bulunmaktadır. Hititlerin gelişmiş savaş taktik ve teknikleri kral yıllıklarında yer alabilmektedir. Hukuk sistemini yansıtan belgeler arasında, mahkeme tutanakları, kralın taşra yöneticilerine gönderdiği yönergeler, eyalet içi ve eyaletler arasındaki davaların kayıtları vb. vardır. Bütün bu bilgileri ve diğer çeşitli bilgileri içeren tabletler arşiv-kütüphanede saklanıyor ve ilgili bilgiye gereksinme duyulduğu zaman çıkartılarak yarara sunuluyor olmalıydı. Örneğin, ülkenin başına bir felâket geldiğinde ya da hanedandan birisi hastalandığında dua metinlerine başvuruluyordu. Boğazköy arşiv-kütüphanesinde astronomi, matematik,

geometri vb. gibi bilimlerle doğrudan ilgili bilgileri içeren tabletlerin eksikliği fark edilmiştir (Hititler, 2006; 43, 46-47, 61, 72, 94-98, 100-101, 107).

Koleksiyonda çivi yazısıyla Hititçe, Sümerce, Akadça ve Hurrice sözlük niteliğinde tabletlerin bulunması, çeşitli tabletlerin dilinin Hititçenin yanı sıra Luvice, Palaca, Hurrice, Hattice, Akadça olması dikkat çekicidir. Hititçe metinler arasında Hattice yazılmış bölümler bulunmaktadır. Yalnızca devletlerarası antlaşmalar ve siyasal mektuplar değil, bazı dinî içerikli metinler ile fal ve kehanet metinleri de Akadçadır. Ayrıca Akadça-Hititçe, Hurrice-Hititçe yazılmış iki dilli metinler ele geçmiştir. (Karasu, 1998; 149-150; 2006b; 4-7. Otten 1961; 208) Babil dilinde yazılmış edebî metinlerin ve çok sayıda epik ve mitolojik masalların koleksiyonda bulunduğundan söz etmektedir. Sonuç olarak, Boğazköy arşiv-kütüphanesi koleksiyonunun çeşitli tür, konu ve dilde tabletleri içerdiği görülmekte, Mezopotamya'nın heterojen yapılı arşiv-kütüphane geleneğinin Hititlerde de devam ettiği göze çarpmaktadır.

Tabletlerle ilgili görevliler olasılıkla kâtiplerdi. Boğazköy arşiv kütüphanesinin oluşumunu, doğasını, düzenini iyice anlayabilmek, öncelikle Hitit kâtiplerinin özelliklerini bilmeye bağlıdır. Hitit kâtipleri eski Mezopotamya geleneğini sürdürmüşler, zamanlarına ait bilginin geleceğe aktarılmasında önemli bir rol alarak insanlığa büyük bir hizmette bulunmuşlardır. Hitit uygarlığının günümüzde geniş çapta araştırılmasında kuşkusuz onların payı vardır. Hitit sosyal sınıfları içerisinde çok önemli bir yeri olan, devlet protokolünde üst düzey bir mevkide bulunan kil tablet kâtipleri toplumda varolan bilgiyi yalnızca tabletler üzerine yazmakla ve çoğaltmakla kalmamış, zamanın koşullarına uygun arşivleme ve kütüphane sistemlerini uygulayarak toplumun bilgisinin derlenmesini, bir düzen içinde korunup saklanmasını, gerektiğinde erişilmesini ve yarara sunulmasını gerçekleştirmede en etkili rolü oynamışlardır (Karasu, 1992; 224). Metinlerde “kütüphaneci” veya “arşiv görevlisi” unvanına rastlanmamıştır; kütüphanecilerin işini “baş kâtip” ve onun denetiminde çalışan kâtipler görmüşlerdir. Kil tablet kâtiplerinin görev ve mevkileri çoğu kez babadan oğula geçiyordu. Yetişmeleri Babil çivi yazısını bilmelerine bağlıydı (Otten, 1961; 211). Kil tablet kâtipleri, Hitit devletinin diğer devletlerle yaptığı antlaşmalara tanık olarak katılan üst düzey yöneticileri arasındaydılar. Kil tablet kâtiplerinin kendi aralarında çeşitli rütbelere ayrıldıkları, rütbelere göre unvanlar aldıkları metinlerin incelenmesiyle anlaşılmaktadır. Metni yazan kâtibin denetçiliği görevini üstlenen “baş kâtip” için genellikle GAL DUB. SAR sözcüğü kullanılmıştır. Tableti yazan kâtip ise genellikle DUB. SAR şeklinde belirtilmektedir. Öğrencilikle kâtiplik arasına yerleştirilebilecek “küçük kâtip” veya “asistan kâtip”ler de vardı. Bunlar DUB. SAR TUR’lardı. LUGAL DUB. SAR ise “kral kâtibî”nin unvanıydı. Tabletlerde kâtiplerin sarayda hoca-öğrenci veya usta-çırak ilişkileri içinde yetiştiklerine dair bazı kanıtlar bulunmuştur. Genellikle babadan oğula geçen kâtiplik mesleği, toplumda belirli bir mevkii olan kişilerin ailelerinden

seçilenler tarafından da yürütülebilmekteydi. Hititlerde ancak güvenilebilecek kişiler kâtip olabilirlerdi (Karasu, 1992; 224-226).

Kâtiplerin arşiv-kütüphanenin düzenlenmesi için ne kadar emek verdikleri hazırladıkları tablet kolofonlarından, tablet kataloglarından ve etiket tabletlerinden anlaşılmaktadır. Kil tablet kâtiplerinin uyguladığı yöntemlerden birinin tabletlerin son kısımlarında yer alan “kolofon” yazımı olduğu, belgelerin incelenmesiyle ortaya çıkmıştır. “Kolofon” aslında eski Yunanca bir terimdir ve “bir şeyin bitmesi” anlamına gelir. Tablet yazımının bittiğini belirtmek için tabletlerin sonlarına yazılan ifadeler “kolofon” adıyla anılır. Mezopotamya geleneğinden Hititlere geçen kolofonlar, genellikle Hitit kâtiplerinin kendileri ve etkinlikleri hakkında da bilgi verir. Boğazköy tabletlerinin büyük bölümünde kolofonun bulunduğu araştırmalarla belirlenmiştir (Karasu, 1998; 150-151). Metnin sonuna, tabletin arka yüzüne yazılarak birkaç satırla tableti tanımlayan kolofonlar, günümüz kitaplarının başında yer alan “iç kapak”ların işlevini görüyor, koleksiyonun kullanıcılarının bir bakışta tabletin içeriğini görmelerine olanak getiriyorlardı (Casson, 2001; 4-5).

Karasu (2001; 249)’ya göre, tam gelişmiş bir Mezopotamya kolofonunda şu öğeler bulunabilir: Hatırlatma satırı; tabletin numarası; tabletin ait olduğu tablet serisinin başlığı; tabletteki satır sayısı; tabletin hangi prosedüre göre yazıldığı (orijinal bir eserin nüshası olup olmadığı, yazdırmaya dayalı bir nüsha olup olmadığı); orijinal kaynağı; kâtibin adı; tabletin sahibinin adı; tabletin yazılmasını isteyenin adı; kimin denetiminde yazıldığı; kopyayı üretmenin amacı; kâtibin dilekleri (tabletten gelecekteki durumu hakkında olabilir); beddua, kutsama ve dualar; tabletin yazıldığı tarih; tabletin düzeni ve fiziksel özellikleri. Bu öğelerin hepsinin tek bir kolofonda yer alması gerekmez. Mezopotamya kolofonlarına benzeyen Hitit kolofonlarında genellikle şu öğelerin bulunduğu görülür: Tabletten konusu; konusuna göre sayısı; bitip bitmediği; kâtibin adı ve (bazen) soyağacı; kâtibin denetleyen baş kâtibin adı. Dinî tabletlerin kolofonlarında ritüel ya da şenlik törenlerinin kaçınıcı günlerinin tamamlandığı hakkında bilgi verilmiştir (Karasu, 1998; 151). Tablet serilerinin adları genel içeriğe göre verilip tabletin seri içindeki numarası belirtildikten sonra bitip bitmediği hakkında kayıt düşülmüştür (Otten, 1961; 207). Karasu (1997; 218-229; 1998; 151-155; 2001; 250-252)’nın Boğazköy arşiv-kütüphanesindeki tablet kolofonlarına verdiği örneklerden bazıları şunlardır:

- *Şuppiluliuma*’nın etkinlikleri: (II. *Murşili*’nin kaleminden).

Kahraman büyük kral *Şuppiluliuma*’nın kahramanlıklarının üçüncü tableti bitmemiştir.

(Kâtip) A. A.nın eli (yazdı).

- Tapınak görevlileri ile rahiplere yönergeler.

Bütün tapınak görevlileri, tanrıların yemek görevlileri, tanrıların çiftçileri ve tanrının sığır çobanları (ile) tanrının koyun çobanlarının yönergesinin birinci tableti (sadır 78) bitmiştir.

- Ay bayramı.

Ay bayramının ikinci gününün dördüncü tableti bitmemiştir.

Zuzzu'nun eli şef (kâtip) *Anuvanza*'nın önünde yazdı.

• Ejderha veya *Illuianka*'ya karşı mücadele efsanesi. Melhemli rahip *Kella*'nın sözünün birinci tableti bitmiştir.

Kâtip *Pihaziti*, kâtiplerin başı *Valvaziti*'nin önünde yazdı.

Otten (1961; 207)'in verdiği şu kolofon örneği de, tableti yazdıran kadının adını, yazdırdığı metnin baş sözcüklere göre isimlendirilmesini ve tabletin seri içindeki numarasını göstermektedir:

- *Hierodul Kuvatlla*'nın üçüncü tableti. Bitmemiştir.

Eğer ben bir insana büyük ritüeli yaparsam.

Kraliyetin baş kâtime ne kadar değer verdiğini gösteren ve yazan kâtibin soyağacını veren aşağıdaki tablet kolofonu da ilginçtir:

- *hişuva* bayramı.

hişuva bayramının on üçüncü tableti bitmiştir. Kraliçe *Puduhepa* kâtiplerin başı *Valvaziti*'yi *Hattuşa* kentindeki *Kizzuvatna* tabletlerini araştırmak için görevlendirdikten sonra, bu *hişuva* bayramı tabletlerinin aynı gün nüshalarını çıkardı.

Kâtiplerin başı *Valvaziti*'nin oğlu, *Mittannamuva*'nın torunu, MAH. DINGİRMEŞ-na'nın öğrencisi/çırağı kâtip *Talmi-Teşub*'un eli, kâtiplerin başı *Valvaziti*'nin önünde yazdı (Karasu, 1998; 155).

Verilen son kolofon örneği sarayın kütüphane işleriyle ilgilendiğinin kanıtı olarak değerlendirilmiştir. Başka bir metinde de *Mittannamuva* ve oğullarının oluşturduğu kâtip ailesinden söz edilmiş, kâtip adları subaylar ve yüksek düzeydeki saray memurları arasında sayılmıştır. Bir dua metninin kolofonundaki ifadeden ise, baş kâtibin bazı durumlarda kralı temsil edebildiği anlaşılmaktadır (Otten, 1961; 208-209). (Casson 2001; 5) da birkaç ilgi çekici kolofon örneği vermiştir.

Boğazköy tabletleri arasında oldukça çok sayıda olan şenlik/bayram töreni metinlerinin kolofonlarında “tahta tabletine göre düzenlenmiştir.” veya “orijinal tabletine göre kaleme alınmıştır.” gibi ifadeler geçmektedir. Bir örnek şöyledir:

- KI. LAM bayramı.

Düzenli olarak yapılan KI. LAM bayramının on birinci tableti bitmemiştir. Tahta tabletine göre düzenlenmiştir (Karasu, 1998; 155).

Karasu (1992; 226)'nun yorumuna göre, konunun önceden tahta bir tablet üzerine müsveddesi hazırlanıyor, buradan kalıcı olan kil tablete aktarılıyordu. Tahta tabletlerde hiyeroglif yazısının kullanıldığı fikri yaygındır. Dayanaksız tahta tabletlerden günümüze kadar gelmiş bir örnek yoktur. Ancak aynı döneme tarihlenen Kaş yakınlarındaki Uluburun açıklarında bir gemi batığında “yazı tahtası” adı verilen bir buluntu ortaya çıkmıştır (Karasu, 1995; 119). Ayrıca Boğazköy’de yazılı zengin materyal arasında ekonomiye ilişkin belgelerin yokluğu, bunların daha çok tahta üzerine yazılmış oldukları doğrultusunda bir tahmine yol açmıştır. Toplumda kil tablet kâtipleri kadar önemsenmeyen tahta tablet kâtipleri işlerinin yanı sıra, sarayda ve tapınaklarda çeşitli ayin ve törenlerde de görev alabilmekte, sofracılar ve nalbantlarla eşit tutulmaktaydılar (Otten, 1961; 209, 211; Karasu, 1992; 226). Tahta tablet kâtiplerinin unvanları, kil tablet kâtiplerinin unvanlarına benzerdi. Bu unvanlardan biri, tahta anlamına gelen GIŞ ile kâtip anlamına gelen DUB. SAR’ın birleşmesiyle oluşan DUB. SAR. GIŞ şeklinde ifade edilmiştir. Bayram töreni metinlerinin kolofonlarında bazen önce tahta, sonra kil tablet kâtiplerinin isimleri geçmektedir. Tahta tablet kâtibinin adının başındaki “KASKAL” sözcüğü, yol, sefer ya da kere anlamlarını taşımaktadır. Kil tablet kâtipleri özellikle bayram töreni metinlerini müsveddesinin tahta tablete yazılması, daha sonra kalıcı kil tablete aktarılması zorunluluğunu duymuşlardır. Tahta hafif bir malzeme olduğu için, doğal ortamlarda yapılan bayram törenleri esnasında olup bitenleri aktarmada kullanımı uygun görülmüştür. Müsveddeler daha sonra Babil usulüne göre uygulanan çivi yazısıyla yaş kil tabletlere aktarılır ve bu tabletler fırınlanırdı. Böylece, gereğinde kullanılmak üzere, güvenilir bilgiyi içeren sağlam ve kalıcı kil tabletin arşiv-kütüphaneye kaldırılması sağlanabiliyordu. “KASKAL” sözcüğü bayram törenleri esnasında görev alan kâtiplere özgü bir unvan olabilir ve kâtibin tören yerine gidişini belirleyebilir. Dolayısıyla tahta tablet kâtipleri için “yol kâtibî” veya “seferî tahta tablet kâtibî” unvanlarının kullanımı uygun görülmüş olabilir (Karasu, 1992; 226-227, 1995; 121). Tahta tableten kil tablete aktarma sırasında kâtiplerin birbirlerini ikaz niteliğinde yazdıkları notlar olarak yorumlanabilecek bazı ifadelere kolofonlarda rastlanmaktadır (Karasu, 1992; 228).

Yeri gelmişken belirtilmesi gereken bir husus da, tahta tabletlerin/yazı tahtalarının arşiv-kütüphane nüshası olarak kullanılmış olması olasılığıdır. Bunlardan bazıları arşiv-kütüphanede uzun süre, belki de kuşaklar boyu saklanmış olabilirler (Symington, 1996; 107). Yıllarca kil tablete geçirilmelerini bekledikleri bir olasılık olarak akla gelmektedir.

Birçok tablette kolofonun bulunmaması, bu tabletler için kolofon hazırlanmasına gerek duyulmadığını gösterebilir. Bazı durumlarda, aynı seri içindeki tabletlerin numaralarının kâtipler tarafından çivi yazısıyla üzerlerindeki

boş satıra yazıldığı görülmektedir (Otten, 1961; 208). Bu uygulama, düzenlemeye yönelik bir kâtip girişimi olarak değerlendirilebilir.

Diğer taraftan, Boğazköy arşiv-kütüphanesinde kâtiplerin tabletler üzerine yazarak hazırladıkları kataloglar da bulunmuştur. Koleksiyonu denetim altına almak, gerektiğinde erişimi kolaylaştırmak üzere hazırladıkları anlaşılabilir bu kataloglar, raflardaki tabletler hakkında özlü bilgi veren, çoğu kez raf kontrol kayıtlarını içeren tabletlerdir. Mezopotamya'nın yalnızca tablet adlarını listeleyen kataloglarından daha ileri bir düzeye gelinmişti. Kataloglardaki bibliyografik girişler genellikle tabletin serisi içindeki numarasıyla başlıyordu. Bu uygulama, günümüz kütüphane kataloglarının çok ciltli eserlerin cilt numaralarını göstermesi gibidir. Tablet numarasını, genellikle tabletin ilk satırını almak veya içeriği özetlemek suretiyle verilen eser/konu adı izliyor, sonra da tabletin bitip bitmediği belirtiliyordu. Tablet kataloglar, tabletlerin eksik veya yerlerinde olup olmadıklarını da gösterebiliyor, bazen tabletlerin dili, fiziksel özellikleri, raftaki duruş şekilleri ve yazarları hakkında bilgi verebiliyorlardı. Kataloglar daha çok, kâtiplerin kullanımı için hazırlanmıştı, ancak tabletlerden yararlanmak isteyenlere de kolaylık sağlıyorlardı. Örneğin bir rahip, belli bir sorunu çözmek için bir ritüele gereksinme duyduğunda, tableten tablete geçerek, varsa tabletlerin kolofonlarını okumak, yoksa kendilerini incelemek yerine, katalogdaki girişleri tarayabilirdi. Kuşkusuz bu kataloglar yalnızca tablet adlarının basit bir listesinden ibaret değildi. Bununla birlikte belli sınırları da vardı; girişler gelişigüzel sıralanmıştı. Alfabetik sıralama henüz bilinmiyordu. Katalogların tabletlerin raflardaki yerlerini gösterdiklerine dair bir işarete de rastlanmamıştır (Otten, 1961; 205; Karasu, 1998; 156; Casson, 2001; 5-7). (Karasu, 1997; 230-233; 1998; 156-157)'nin ve (Casson, 2001; 6)'un tablet kataloglarda yer alan bilgilere verdikleri örnekler arasında aşağıdakiler de vardır:

- İkinci tablet: Eğer kral, kraliçe ve prensler Yer'in Güneş Tanrısı'na yedek heykelcikler verilerse. Bitmiştir. Buna ait birinci tableti bulamadık.

- *Hurma* kentinin ilkbahar bayramının üçüncü tableti: Efendi kral *Hurma*'da bayramları icra ederken. Birinci ve ikinci metinde sonuncu tablet eksiktir.

- I. Uzun kil tablet: Eğer ilâhi söyleyen Tanrıça *Inar*'ın tapınağında geceleyin *harşi* ekmeklerini parçalarsa; ve bu şekilde Hatti dilinde söyler. Bitmiştir.

- Birinci uzun kil tablet: *Iştanuva* halkının ilâhileri. Bitmiştir.

- Deniz hakkında [x'inci] tablet dik durmuyor.

- Za/ilipuri rahibi hakkında ikinci tablet dik durmuyor.

Verilen son kayıtlar, tabletlerin genellikle yatık değil, dik olarak sıralandıkları hususunda bir kanıt elde edilmesini sağlamaktadır. Olasılıkla söz konusu tabletlerin, raflara sığamadıkları için, arandıkları zaman yatık olarak

bulunabilecekleri belirtilmek istenmiştir (Otten, 1961; 206; Karasu, 1998; 157). Genellikle tabletlerin tahta raflarda, kolofonları kolaylıkla görülebilecek şekilde dik olarak durduklarının sanıldığı (Yıldız, 1985;19) tarafından da vurgulanmıştır. Kataloglarda yer alan metinlerden çoğu ele geçmiş, ancak, sadece kataloglarda eksik olarak gösterilenler değil, var oldukları belirtilenlerden bazıları da bulunamamıştır. Bu kataloglar yoluyla tableti bulunamamış olan metinler hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Kataloglar Boğazköy'ün yıkılışından sonra tabletlerin etrafa nasıl dağılıp yayıldığını göstermektedir. Tablet kataloglarında bir düzen ilkesinin varlığı fark edilebiliyorsa da, bu düzenin sistematik olmadığı, örneğin bir ayın yönergesi veya çeşitli dua metinlerinin yanında bir devlet antlaşmasının özlü bilgisinin verildiği görülebilmektedir. (Otten, 1961; 206-207) Bu bilgiyi verdikten sonra, kataloglardaki tablet sıralamasını örneklerle göstermiştir.

Boğazköy'de, A binasının IV ve V numaralı odalarında çoğu kırık parçalar hâlinde bulunmuş olan "etiket tabletler" de vardı (Otten 1961; 207). Bu küçük tabletler (Karasu, 1998; 157)'ya göre 6-7 cm. genişliğinde, 4-5 cm. boyundadır. Bunlar, ait oldukları tabletin/tabletlerin adını veya konusu hakkında çok kısa bilgi vermekte ve genellikle başlangıç satırlarını içermektedir. Birçok araştırmacının katıldığı gibi, etiket tabletler raflarda ait oldukları tabletin/tabletlerin önüne yerleştiriliyorlardı. Dolayısıyla tablet arandığı zaman, ona kolaylıkla erişilmesini sağlıyorlardı. (Karasu, 1997; 235-238; 1998; 158-159)'nun etiket tabletlere verdiği örneklerden bazıları şunlardır:

- *II. Murşili*'nin yıllıkları. *II. Murşili*'nin kahramanlıklarının tabletleri.
- Ordunun *Şanta* olayı.
- *Kuşata* (başlık/nişan parası/nişan armağanı) tabletleri.
- İftiracıların tabletleri.
- Hitit yasalarının ikinci dizisi.

• Üçüncü tablet: Eğer hür bir adam. Otten (1961; 208) Hititlerde metinlerin konuya göre gruplandırılmasının, pek küçük istisnalar dışında, söz konusu olmadığını belirtmiştir. Zaten Mezopotamya geleneğinde, az sayıda bazı örnekler dışında, konu gruplandırması yoktur. Hititlerde kâtiplerin çabalarıyla koleksiyonun belli bir düzen içinde korunması sağlanabilmiştir; kolofonlar, tablet kataloglar ve etiket tabletlerin varlığı, Boğazköy-arşiv kütüphanesinde bir düzen veya sistemin bulunduğunu kanıtlamaktadır. Böyle bir düzenleme, arşiv-kütüphanenin olasılıkla baş kullanıcılarından olan kralların; üst düzey yöneticilerin; rahiplerin; şenlik ve ritüel düzenleyicilerinin; duacı, falcı ve büyücülerin; hastalıklara tanı koymak ve tedavi etmekle yükümlü hekim ve şifacıların; tapınak ve saray görevlilerinin; hukuk metinleri ve yasalarla ilgilenenlerin gereksinme duyduklarında bilgiye erişmelerini kolaylaştırıyordu.

Genellikle halk okuma yazma bilmediği için kraliyet arşiv-kütüphanesini kullanamıyordu.

SONUÇ

Bir toplumda arşiv ve kütüphanelerden söz edebilmek için, öncelikle o toplumun belirli bir kültür ve uygarlık düzeyine gelmiş olması, toplumun bilgisinin çok sayıda yazılı belgeye aktarılmış olması ve bu belgelerin topluca, bir düzen içerisinde korunduğuna dair kanıtların olması gerekir. MÖ II. binlerin Anadolu'sunda bunlar gerçekleşmiş, böyle kanıtlar elde edilmiştir. Anadolu'da, arşiv oldukları düşünülen ilk örnekler arasında, yaklaşık MÖ 1950-1700'lere tarihlendirilen Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait Kayseri Kültepe/Kaniş'te bulunan bir oluşum vardır. Diğer bir örnek ise yaklaşık MÖ 1400'lere tarihlendirilen Hitit dönemine ait Tokat Zile Maşat Höyük'te bulunan bir oluşumdur. Bu oluşumların Anadolu'daki ilk kütüphanelerin ilk biçimleri olan arşivler oldukları yaygın olarak benimsenmiştir. Hititlerin Hattuşa'da yaşadıkları dönem içinde (yaklaşık MÖ 1650-1200) varolduğu bilinen kraliyet arşivinin ise, koleksiyonunun içeriğinden dolayı yalnızca bir arşiv değil, aynı zamanda bir kütüphane olduğu belirlenmiş, böylelikle Anadolu'nun ilk arşiv-kütüphanesi, hatta ilk belirgin kütüphanesi olduğu onaylanmıştır.

Anadolu'da kültür, bilgi birikimi ve geleneğin gelecek kuşaklara aktarılması düşüncesi, varolan bilgiyi kil tabletlere yazma, yazılan tabletlerin nüshalarını çoğaltma, toplu olarak bir düzen içerisinde koruma ve erişimlerini sağlama sürecini doğurmuş, sonuç olarak arşivsel nitelikleriyle ilk kütüphaneler oluşturulmaya başlanmıştır. Böylece Anadolu, MÖII. binlerde eski Mezopotamya geleneğini devralıp sürdürerek insanlık bilgi birikimi ve belleğinin oluşumuna ilk ve önemli katkılarda bulunan coğrafyalardan biri olmuştur.

Söz konusu süreçte Hitit kâtiplerinin çabaları dikkate değerdir. Kâtiplerin tahta tablete yazılmış bilgiyi kil tablete aktarma çabaları, bilginin kalıcı kılınmasına verdikleri önemi gösterir. Kâtipler sayesinde sadece zamanın kültür, bilgi birikimi ve geleneğinin ve Hitit uygarlığı hakkındaki bilginin değil, kendileri ve kütüphane uygulamaları hakkındaki bilginin de gelecek kuşaklara, hatta günümüze aktarılması mümkün olmuştur. Zamanlarının kütüphanecileri sayılabilecek olan kâtipler, tablet kolofonlarını, tablet kataloglarını ve etiket tabletleri yazarak tabletlere erişimi kolaylaştırmak istemişler, bu etkinlikleriyle Anadolu'nun, ilk kütüphanecilik uygulamalarının yapıldığı coğrafyalardan biri olduğunu kanıtlamışlardır. Kâtiplerin okuma yazma bilmeleri, yazı yazma sanatını icra etmeleri ve belgelerin kalıcılığını sağlamaları, kütüphane uygulamaları yürütmeleri ve güvenilir kişiler olmaları, üst düzey görevlileri arasında sayılmalarını getirmiştir.

Sonuç olarak, Anadolu topraklarında geçmişten bugüne kurulmuş olan kütüphanelerin gelişim süreci, yaklaşık olarak bundan 4000 yıl öncesine

dayanmaktadır. 4000 yıla yakın bir geçmişe sahip olan Anadolu kütüphane ve kütüphanecileri, varlıklarını geleceğin Anadolusu'na taşıyacaklardır.

KAYNAKÇA

Baysal, J. , (1992), **Kitap ve kütüphane tarihine giriş**. 2. bs. İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi: 18-31.

Casson, L. , (2001), **Libraries in the ancient world**. New Haven: Yale University Press: 2-7.

Çakın, İ. , (1986), “Kütüphanenin Toplumsal Konumu ve İşlevleri”, **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, 35 (1), 8-16.

Hititler, (2006), Derleyenler Ç. Atakuman ve diğerleri. İ. Koç (ed.) Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık ve İletişim: 14-15, 18, 27-124.

Jochum, U., (2004), “The Gnosis of Media”, **Library Quarterly**, 74 (1), 21-41.

Karasu, C. , (1992), “Hitit Katipleri Üzerine Bazı Düşünceler”. **Uluslararası 1. Hititoloji Kongresi, 19-21 Temmuz 1990, Bildiriler**. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı. 224-228.

Karasu, C., (1995), “Some Considerations on Hittite Scribes”, **Archivum Anatolicum/Anadolu Arşivleri 1**, 117-121.

Karasu, C., (1997), “Hattuşa-Boğazköy Arşiv-Kitaplık Sistemleri Üzerine Bazı Yorumlar”, **Archivum Anatolicum/Anadolu Arşivleri 3**, 215-238.

Karasu, C., (1998), “Boğazköy Arşivleri Üzerine Bazı Yorumlar”. **Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu, 24-26 Nisan 1996, Bildiriler**. Ankara: Ankara Üniversitesi. 149-159.

Karasu, C., (2001), “Observations on the Similarities and Differences Between the Hittite and the Babilonian-Assyrian Colophones”. G. Wilhelm (ed.) **Atken des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie, 4-8 Oktober 1999**. Würzburg: Harrassowitz Verlag. 248-254.

Karasu, C., (2006a), “Çivi Yazılı Belgelere Göre Eski Anadolu Kadını Hakkında Bazı Gözlemler”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 15(3), 45-65.

Karasu, C., (2006b), “Hititler Devri (MÖ 1650-1190) ve Hitit Biliminin Kuruluşu”. Derleyenler: Ç. Atakuman ve diğerleri. İ. Koç (ed.) **Hititler**. Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık ve İletişim. 1-13.

Otten, H., (1961), “Eski Şarkta Kütüphaneler”, Çev.: F. Kınal, **Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 19 (3-4), 201-211.

Potts, D. T. , (2004), “Before Alexandria: Libraries in the Ancient Near East”. R. MacLeod (ed.) **The Library of Alexandria: Centre of Learning in the Ancient World**. London: I. B. Tauris. 19-33.

Potts, D.T., (2006), “İskenderiye’den Önce: Antik Yakındoğu’daki Kütüphaneler”. Çev. : E. Böke. R. MacLeod (ed.) **İskenderiye Kütüphanesi: Antik Dünyanın Öğrenim Merkezi**. Ankara: Dost Kitabevi. 35-52.

Powell, M.A. , (1981), “Three Problems in the History of Cuneiform Writing: Origins, Direction of Script, Literacy”, **Visible Language**, 5 (4), 419-440.

Symington, D., (1996), “Geç Tunç Devri Yazı-Tahtaları ve Kullanılışları: Anadolu ve Suriye’den Metin Kanıtları”, Çeviren: C. Karasu, **Archivum Anatolicum/Anadolu Arşivleri**, 2, 99-121.

Tolzmann, D.H., (2001), **The Memory of Mankind: The Story of Libraries since the Dawn of History**. New Castle, Delaware: Oak Knoll Press: 1-3.

Yıldız, N., (1985), **Eskiçağ kütüphaneleri**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi: 8, 10-14, 17-21.

